

SPECK GYULA

STABILITÁSEXPORT, MINT AZ ÚJRAEGYESÜLT NÉMETORSZÁG GYAKORLATI GEOPOLITIKÁJA

Ha Németország és a geopolitika viszonyára gondolunk, sokaknak a német geopolitikai iskola képviselői juthatnak eszébe, mint Friedrich Ratzel vagy Karl Ernst Haushofer¹. Ellenben az 1945 utáni két Németországból, illetve az 1990 utáni újraegyesített Németországból már alig tudnánk említeni kimondottan geopolitikai gondolkodókat vagy geopolitikával foglalkozó tudományos munkákat. Ennek oka, hogy a 20. század második felében Németországban a geopolitika tudományát (elsősorban Haushofer miatt) a nemzetiszocializmussal és a hatalompolitikával azonosították, ezért mind a hivatalos politikai retorikában, mind a tudományos szférában lényegében tabuvá vált. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a német kül- és biztonságpolitika teljesen mellőzte volna a geopolitikai gondolkodást és gyakorlatot, vagy hogy a geopolitika nem alkalmazható Németország biztonságpolitikájának vizsgálatában. Az alábbiakban rövid elméleti kitekintés után a „stabilitásexport” esettanulmányán keresztül a német gyakorlati geopolitikát mutatom be, amelyet nem a teoretikusok, hanem a politikát gyakorló intézmények, személyek alakítanak ki. Tanulmányom hipotézise, hogy a geopolitikai elmélet hiánya ellenére az újraegyesült Németország biztonságpolitikájában igenis felfedezhető bizonyos fokú geopolitikai szemlélet és gyakorlat, amely például a stabilitásexport koncepciójában ölt testet.

Bár az 1945 utáni Németországban a történelmi okokból kifolyólag nem alakultak ki olyan geopolitikai elméleti iskolák, mint az Egyesült Államokban, Oroszországban, vagy Törökországban, az újraegyesített Németország nemzetközi szerepéről szóló vitában már az 1990-es évek elejétől megjelentek az olyan tudományos munkák, amelyek geopolitikai érvelést alkalmaztak. Neves német történészek és politológusok, mint Egon Bahr, Gregor Schöllgen, vagy Hans-Peter Schwarz a német külpolitika normalitása mellett érveltek, miszerint Németország az újraegyesüléssel ismét Európa központi hatalma lett („*Zentralmacht Europas*”), ennek megfelelően maga mögött kell hagynia múltját és saját érdekeit képviselve a világpolitika színpadára kell lépnie, hasonlóan Nagy-Britanniához vagy Franciaországhoz.² Az 1990-es évek legnagyobb német geopolitikai gondolkodója Heinz Brill volt, aki úttörőként kifejezetten geopolitikai szemszögből vázolta fel az

¹ Friedrich Ratzel (1844-1904), a politikai földrajz megeremtője az államot organizmusként értelmezte, amelynek határai növekednek és hanyatlanak. Karl Ernst Haushofer (1896-1946) a német geopolitikai iskola kiemelkedő alakja, adaptálva Ratzel elméletét úgy vélte, hogy Németország nyugati és keleti irányú terjeszkedése elkerülhetetlen. Haushofer szemléletét Hitler és a nemzetiszocializmus eltorzítva felhasználta, így a német geopolitikai iskola a második világháború után lényegében kompromittálódott. (Bővebben lásd: COHEN, Saul, Bernard: *Geopolitics. The Geography of International Relations*. Third Edition, Rowman & Littlefield, 2015. p. 17., 25.)

² HOFFMANN, Nils: *Renaissance der Geopolitik? Die deutsche Sicherheitspolitik nach dem Kalten Krieg*. Springer VS, 2012. pp. 57-62.

egységes Németország biztonságpolitikai opcióit, többek között a magyarul is megjelent „Geopolitika ma” (*Geopolitik Heute*) című tanulmányában.³ E geopolitikával foglalkozó tudományos kör a 2000-es években tovább bővült. Összességében tehát megfigyelhető egyfajta „geopolitikai reneszánsz” az 1990 utáni német tudományos életben. E szellemi áramlat azonban nem jutott túl az elméleti síkon, lényegében továbbra is Németország történelmi múltjának feldolgozására irányult, Brillt leszámítva, aki bár egyedülállóan számított e téren, a geopolitika gyakorlati biztonságpolitikába való átültetésére nem tudott választ adni. A geopolitika továbbra is tabu maradt a gyakorlatban, következésképp nem tudott kialakulni olyan szilárd elméleti háttér, amely elterjedhetett volna a tudományos életben, és amelyre a politikai döntéshozók alapozhatták volna a kül- és biztonságpolitikát.⁴

Geopolitikai szempontok a német biztonságpolitika vizsgálatában

Nils Hoffmann politológus „*Renaissance der Geopolitik?*”⁵ című, 2012-ben megjelent könyve azon kevés tudományos munkák egyike, amelyek elemzési keretet kínálnak az újraegyesült Németország biztonságpolitikájának geopolitikai szemszögű vizsgálatához. Hoffmann abból indult ki, hogy az 1990 utáni német kül- és biztonságpolitikára nem voltak hatással geopolitikai elméletek, azonban geopolitikai tapasztalatok és benyomások már igen. Hoffman arra a következtetésre jutott Nicholas Spykman⁶ alapján, hogy a geopolitika nemcsak mint elmélet fogható fel, hanem egy olyan biztonságpolitikai gyakorlatként is, amely olyan földrajzi tényezőket vesz figyelembe, mint a tér, a földrajzi helyzet vagy a demográfia. A geopolitika egy olyan aktív biztonságpolitikaként értelmezhető, amely földrajzi tényezők alapján befolyásolási lehetőségeket keres meghatározott cél régiókban és ott egy bizonyos rendről alkotott elképzeléseket kíván érvényesíteni. A geopolitikai gyakorlat ennek megfelelően földrajzi szempontból megalapozott, aktív biztonságpolitikai kezdeményezéseként értelmezhető. Másképpen fogalmazva, a geopolitika egyfajta „iránytű” a biztonságpolitika számára, amelynek segítségével a politikai döntéshozók meghatározhatják, hogy mely földrajzi térségek bírnak kiemelt jelentőséggel a nemzeti biztonság szempontjából, mely térségekben kell az államnak befolyást gyakorolnia.⁷

Hoffmann elsőként azt a kérdést vizsgálta, hogy a posztbipoláris kor új nemzetközi környezete miként volt hatással a német biztonságpolitikára, hogyan tükröződtek vissza az új geopolitikai kihívások⁸ a német biztonságpolitikában.

³ BRILL, Heinz: Geopolitika ma. In: GAZDAG Ferenc (Szerk.): Geopolitika és biztonság, Zrínyi kiadó, Budapest, 2006. pp. 35-61.

⁴ HOFFMANN: i. m. pp. 73-78.

⁵ Magyarul „A geopolitika reneszánsza?”

⁶ Spykman szerint a gyakorlati geopolitika egy ország biztonságának földrajzi tényezők alapján való tervezését jelenti. Lásd: HOFFMANN: i. m. p. 45.

⁷ HOFFMANN: i. m. pp. 46-47.

⁸ Hoffmann geopolitikai kihívások alatt olyan politikai válságok, konfliktusok és fejlemények összességét érti, amelyek földrajzi összefüggések révén közvetlenül vagy negatívan visszahatnak egy állam biztonságára. Ide tartoznak például olyan politikai konfliktusok, amelyek földrajzi közelségük miatt egy állam biztonságát közvetetten vagy közvetlenül befolyásolhatják.

Második kutatási kérdése az volt, hogy a német politika milyen geopolitikai szemléletet alakított ki. Álláspontja szerint Németországban a történelmi múltból fakadóan nehezen fedezhető fel valamilyen geopolitikai elméletből levezetett biztonságpolitika, mint például Oroszországban az eurázsianizmus, a biztonságpolitikai tevékenységből és döntésekből azonban következik egyfajta geopolitikai gondolkodás, így Németország esetében a geopolitika pragmatikus gyökerű. Az elemzés során megvizsgálta, hogy a geopolitikai cselekvés mennyire tudatos a biztonságpolitikában, a biztonságpolitika mennyire tervszerűen támaszkodik a biztonságilag releváns földrajzi tényezőkre. Harmadszor pedig az elemzés arra a kérdésre irányult, hogy mennyire figyelhető meg a geopolitikai szemlélet a biztonságpolitikai diskurzusban. Ennek megállapításához a politikai elit megnyilvánulásait és a biztonságpolitikai dokumentumokat vizsgálta meg.⁹ Utóbbi szempont az úgynevezett kritikai geopolitikai iskolát követi, miszerint a geopolitika egy diszkurzív gyakorlatként fogható fel, amely során a politikai elit (katonai és külügyi vezetők), esetleg tanácsadók vagy kutatóintézetek nyilatkozataikban, elemzéseikben a nemzetközi politikát térbeli dimenzióban írják le. Ezen olvasatban a geopolitika tehát lényegében egy „konstruált” felfogás a nemzetközi politikáról, amely alapján a döntéshozók alakítják a kül- és biztonságpolitikát.¹⁰

A továbbiakban Hoffmann szempontjai alapján a gyakorlati geopolitika klasszikus esettanulmányát, a stabilitásexport koncepcióját ismertetjük.

A stabilitástérség, mint geopolitikai szemlélet

Nils Hoffmann az 1990 utáni német stratégiai dokumentumok és az olyan vezető politikusok, mint Helmut Kohl, Gerhard Schröder kancellárok vagy Volker Rühe védelmi miniszter nyilatkozatainak vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy a német biztonságpolitikában egy újfajta geopolitikai szemlélet alakult ki a hidegháború végével. Ennek a szemléletnek a lényege, hogy a hatalmi blokkok felbomlásával Németország és Európa többé már nem egy potenciális „csatátér” a nagyhatalmak között, hanem a stabilitás térsége (*Stabilitätsraum*), amelynek biztosítása a német biztonságpolitika alapvető érdeke.¹¹ A német biztonságpolitika a stabilitást a kibővített biztonságfogalom kontextusában határozta meg.¹² A szövetségi kormány egy 1996-os parlamenti kérdésre adott válaszában a stabilitást egy átfogó koncepcióként jellemezte, amely többé nem a katonai potenciál egyensúlyát vagy a rivális nagyhatalmak közötti egyensúlyt jelenti, a stabilitás ott

⁹ HOFFMANN: i. m. pp. 83-85.; Ezen elemzési szempontok közel állnak az úgynevezett kritikai geopolitikai iskola (különösen John Agnew és Géraid Ó Tuathail) elméletéhez, miszerint Lásd: Ó TUATHAIL, Gearóid – AGNEW, John: Geopolitics and discourse. Practical geopolitical reasoning in American foreign policy. *Political Geography*, Vol 11, No. 2., March 1992, pp. 190-204.
<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/096262989290048X> (Letöltés ideje: 2020. 06. 07.)

¹⁰ Uo. pp. 192-193.

¹¹ Uo. pp. 96-97.

¹² Uo. p. 98.

van jelen, ahol társadalmi egyenlőség, gazdasági növekedés és szilárd demokratikus struktúrák vannak.¹³

A stabilitástérség gyakori említésével párhuzamosan a politikai elit és a stratégiai dokumentumok az új biztonsági kihívásokat szintén földrajzi keretekben határozták meg: eszerint a hidegháborús hatalmi tömbök széthullásával a periféria, vagyis Kelet-Közép-Európa, Délkelet-Európa, Észak-Afrika és a Közel-Kelet politikailag, gazdaságilag és társadalmilag instabil térségekké váltak.¹⁴ Az e térségekben kialakuló regionális válságok következményei, mint a migrációs hullámok vagy a szervezett bűnözés behatolása pedig már közvetlenül fenyegethette Európát. A volt szocialista kelet-közép-európai államokban erősödő nacionalizmus, instabil gazdasági és politikai helyzetük, majd valamivel később a Jugoszlávia szétesését követő fegyveres konfliktus különösen foglalkoztatta a korabeli német biztonságpolitikát.¹⁵

A 2001. szeptember 11-i New York-i terrortámadások, a terror elleni globális háború nemzetközi napirendre kerülése azonban elhalványította a német geopolitikai alapú biztonságfelfogást, amely egyre inkább „határtalanná” vált. A 2000-es évek stratégiai dokumentumaiban a NATO és az Európai Unió kibővítése miatt a stabilitástérség immár elért eredménynek számított, a biztonsági kihívások között pedig már elsődlegesen nem földrajzi, hanem globális jellegűek szerepeltek, mint a terrorizmus, a tömegpusztító fegyverek proliferációja vagy a kibertámadások.¹⁶

Összességében megállapíthatjuk, hogy a hidegháború végével jelentkező geopolitikai kihívások¹⁷ arra ösztönözték a német biztonságpolitikát, hogy geopolitikai szemléletet alakítson ki, amelynek legfőbb bizonyítéka, hogy a politikusi nyilatkozatok és a stratégiai dokumentumok rendre geopolitikai érvelést alkalmaztak a biztonságpolitika vonatkozásában. Bár a geopolitika szó használatát

¹³ Antwort der Bundesregierung auf die Große Anfrage der Abgeordneten Angelika BEER – Winfried NACHTWEI – Christian STERZING und der Fraktion BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN. Neue Sicherheitspolitik der Bundesrepublik Deutschland (I). 02. 07. 96, p. 2. <http://dipbt.bundestag.de/doc/btd/13/051/1305181.pdf> (Letöltés ideje: 2020. 04. 12.)

¹⁴ HOFFMANN: i. m. pp. 91-92., 101-102.

¹⁵ HETTYEY András: Hegemónia helyett. Magyar-német kapcsolatok 1990-2002 között; L'Harmattan, 2019. p. 35.; HOFFMANN: i. m. p. 163.

¹⁶ Weißbuch 2006 zur Sicherheitspolitik und zur Zukunft der Bundeswehr, pp. 16., 19-21. http://archives.livreblancdefenseetsecurite.gouv.fr/2008/IMG/pdf/weissbuch_2006.pdf (Letöltés ideje: 2020. 04. 12.);

Verteidigungspolitische Richtlinien. Nationale Interessen wahren – Internationale Verantwortung übernehmen – Sicherheit gemeinsam gestalten. 2011. Juli, p. 8. <https://www.bmvg.de/resource/blob/13568/28163bcaed9f30b27f7e3756d812c280/g-03-download-die-verteidigungspolitische-richtlinien-2011-data.pdf> (Letöltés ideje: 2020. 04. 12.)

¹⁷ A hatalmi blokkok felbomlásán felül fontos hangsúlyoznunk, hogy hidegháború végével a nemzetközi környezet alapvetően változott meg: létrejött az Európai Unió, a NATO stratégiája pedig a kollektív védelem helyett a kooperatív biztonság felé fordult. Ezzel párhuzamosan a Szovjetunió felbomlott, az Oroszországi Föderáció politikai-gazdasági-társadalmi válságba került, továbbá a délszláv háború a második világháború utáni Európa legpusztítóbb fegyveres konfliktusaként tört ki.

szigorúan kerülték, a német biztonságpolitikában mégis beszélhetünk egyfajta „geopolitikai reneszánszról”, kiemelten az 1990-2001 közötti időszakban.¹⁸

Stabilitásexport, mint geopolitikai gyakorlat

Az Európa perifériáján jelentkező geopolitikai természetű kihívásokra és kockázatokra a német kormányok válasza a stabilitás exportálása (*Stabilitätsexport*) volt a kulcsfontosságú instabil régiókba. Az 1990-es évektől a stabilitásexport lett a német biztonságpolitika egyik központi célja, amely a mai napig megfigyelhető valamilyen formában. A stabilitásexport alatt nem kizárólag a Bundeswehr békeműveletekben való bevetése, sokkal inkább egy szélesebb biztonságpolitikai eszköztár értendő, amely magába foglalja a gazdasági-politikai reformfolyamatok támogatását, a pénzügyi hitelezést, továbbá a válságmegelőzést, a fejlesztési támogatást, a konfliktus utáni újjáépítést, a demokratikus átalakulás támogatását, vagy a kelet-közép-európai államok esetében az euroatlanti integráció támogatását.¹⁹

Hoffmann a német stabilitásexport klasszikus példajaként hozza fel a NATO keleti bővítésének támogatását, valamint kisebb részben a koszovói válságkezelésben játszott szerepet. Érvelése szerint annak ellenére, hogy Bonn hivatalosan tartózkodott a kérdésben, Volker Rühe védelmi miniszter és a védelmi minisztérium tervező csoportjának vezetője, Ulrich Weisser altengernagy komoly washingtoni lobbitevékenységgel érte el, hogy a Clinton-adminisztráció felkarolta a keleti bővítés ügyét.²⁰ Nils Hoffmann Weisser altengernaggal készített interjújából kiderül, hogy a NATO bővítésének kezdeményezése egy tudatos geopolitikai megfontolásból indult ki, amely azonban nem valamely geopolitikai elméleten, hanem sokkal inkább a német geopolitikai érdekeken alapult.²¹ Noha nem vonhatjuk kétségbe, hogy a német védelmi minisztérium valóban geopolitikai szemlélettel támogatta a NATO-bővítést, Hettyey András Magyarország NATO-csatlakozásáról szóló kutatásai²² alapján azonban úgy tűnik, Rühe és Weisser lobbitevékenysége inkább tekinthető egyfajta „magánkezdeményezésnek”, mint egy német összkormányzati geopolitikai szemléletnek.

¹⁸ HOFFMANN: i. m. p. 120.

¹⁹ Uo. pp. 108., 116-119.

²⁰ Hoffmann arra a következtetésre jutott, hogy Rand Corporation 1995-ben elkészített bővítési tanulmánya nagy részben visszatükrözte Rühe és Weisser koncepcióját, miszerint Németországtól keletre egy biztonságos előteret kell létrehozni baráti államok gyűrűjével, továbbá stabilizálni kell a kelet-közép-európai államokat, egyben viszont Oroszországgal is stratégiai partnerségre kell lépni.

²¹ HOFFMANN: i. m. pp. 127-134., 142-143.

²² Hettyey szerint bár Németország fontos szerepet játszott Magyarország NATO-csatlakozásában, azonban kiemeli, hogy a csatlakozás konkrét lépéseiről Bonn nem volt egységes álláspontja, az ugródeszkaként szolgáló Békepartnerségi koncepciót is Washington kezdeményezte. A geopolitikai szemléletnek ellentmond továbbá, hogy Lengyelország, Magyarország és Csehország 1999-es csatlakozása után Bonn már tartózkodott a további bővítés kérdésében. Lásd: HETTYEY András: Támogatás és halogatás: a német külpolitika és Magyarország NATO-integrációja a Horn-kormány éveiben; *Nemzet és Biztonság*, 2016/1., p. 51., 61. http://real.mtak.hu/40265/1/real_40265.pdf (Letöltés ideje: 2020. 04. 15.)

Az 1990-es évek balkáni válságkezelésében vállalt német szerep kapcsán szintén nem beszélhetünk teljes mértékben geopolitikai szemléletről. Bár 1991-1999 között a szövetségi kormányok aktív diplomáciai tevékenységet folytattak, a stabilitásexport csak a koszovói válság kezelésében valósult meg, amely a Bundeswehr koszovói szerepvállalásában, illetve a Joschka Fischer külügyminiszter által kezdeményezett stabilitási tervben öltött testet. A Fischer-tervet az Európai Unió 1999 májusában fogadta el Délkelet-európai Stabilitási Paktum néven, amelynek elindításához a Szövetségi Köztársaság 1,2 milliárd márkával járult hozzá.²³ A változás oka, hogy az 1990-es évek második felére, elsősorban a közel 350.000 Németországba érkező menekült miatt, a válság földrajzi közelsége már tudatosult a döntéshozókban. A koszovói válságkezelésben azonban a geopolitikai szempontok nem voltak kizárólagosak, a szövetségi politikai, valamint a morális és belpolitikai szempontok²⁴ egyaránt szerepet játszottak. Fontos kihangsúlyozni, hogy a balkáni válságkezelés nem proaktív, hanem reaktív gyakorlat volt, ugyanis Németország a válság kitörése után cselekedett, nem pedig azt megelőzően. A Nyugat-Balkánnal kapcsolatos geopolitikai szemlélet felemáságát mutatja, hogy a térséggel szembeni német elkötelezettség jelentősen alábbhagyott a 2000-es évekre.²⁵

A 9/11 utáni időszakban a német politikai érvelés megpróbálta globális keretekbe vonni a stabilitásexport koncepcióját. A német külpolitika elsődleges stratégiai iránya ellenben továbbra is Európa keleti fele volt. Afrika és a Közel-Kelet térsége növekvő figyelmet kapott, azonban a német szerepvállalás itt inkább csak jelképes volt. A geopolitikai szemlélet szinte teljes hiányát mutatja a 2011-es líbiai intervenció kapcsán tanúsított tartózkodó magatartás, amely pont Európa előterét érintette.²⁶ Csalóka lehet azt gondolni, hogy az afganisztáni német katonai és fejlesztési tevékenység geopolitikai megfontolásokból történt. Peter Struck védelmi miniszter úgy érvelt, hogy „Németország biztonságát a Hindukusnál is megvédi”,²⁷ az afganisztáni részvétel azonban elsődlegesen szövetségi szolidaritásból, a terrorizmus elleni globális háború jegyében történt.²⁸

Álláspontunk szerint tehát az újraegyesítést követő évtizedben a szövetségi kormányok bár felismerték a Németországot és Európát fenyegető geopolitikai kihívásokat és kockázatokat, azonban a stabilitásexport, mint válasz, nem volt egy határozott, koherens koncepció, még a Hoffmann által kiemelt NATO-bővítés támogatásában sem.

²³ HOFFMANN: i. m. pp. 188-190.

²⁴ Koszovó kapcsán Fischer, Schröder és Wolfgang Ischinger az emberi jogok védelmét hangsúlyozták, valamint Schröder a szövetségi szolidaritást is. Ehhez hasonlóan 1991-92-ben Szlovénia és Horvátország elismerésében Genscher és Kohl hangsúlyosan a népek önrendelkezésére hivatkoztak, valamint a CDU, az SPD és a közvélemény is erős nyomást helyezett a kormányra.

²⁵ HOFFMANN: i. m. pp. 197-199.

²⁶ Uo. pp. 113., 201-207.

²⁷ ECKERT, Dirk: Die Sicherheit Deutschlands wird auch am Hindukusch verteidigt; 13. Dezember 2002, <https://www.heise.de/tp/features/Die-Sicherheit-Deutschlands-wird-auch-am-Hindukusch-verteidigt-3427679.html> (Letöltés ideje: 2020. 04. 13.)

²⁸ HOFFMANN: i. m. p. 208.

Geopolitikai szemlélet és gyakorlat a jelenlegi német biztonságpolitikában?

A német biztonságpolitika irányaira jelentős hatással voltak a 2010-es években lezajló válságok Európa szomszédságában, mint az „Arab tavasz”, 2013-ban a Közép-afrikai Köztársaság és Mali területén fellángoló fegyveres konfliktusok, a szíriai polgárháború, 2014-től az Iszlám Állam előretörése, és különösen a 2014-ben kitört orosz-ukrán konfliktus. Mindezen válságok és a fokozódó nemzetközi elvárások arra készítették Németországot, hogy felülvizsgálja kül- és biztonságpolitikai szerepét. Az új külpolitikai álláspont a 2014-es Münchener Biztonságpolitikai Konferencián ütközött ki, amely Németország hitelesebb és erőteljesebb nemzetközi szerepvállalása mellett foglalt állást.²⁹ Bár az új stratégiai irány ismételten előtérbe helyezte a kollektív védelmi feladatokat, a stabilitásexport koncepciója is hangsúlyosan megjelent a német biztonságpolitikában.

A stratégiai felülvizsgálat eredményeként 2016-ban kiadott új Fehér könyvből (*Weißbuch 2016 zur Sicherheitspolitik und zur Zukunft der Bundeswehr*) alapvetően globális szintű biztonságfelfogás kristályosodik ki³⁰, ennek ellenére még mindig kivehető a '90-es évek „stabilitástérség versus periféria” geopolitikai szemlélete. A nemzetközi rendszer változása kapcsán említi, hogy az Európai Unió és tagállamai számára a gazdasági válság következményei és a menekültválság mellett a külső határoknál jelentkező instabilitás egyaránt kihívást jelent. A dokumentum a kihívások közé sorolja a törekeny államiséget és a rossz kormányzást, amely az Észak-Afrikától a Száhel-térségen, Afrika-szarván és a Közel-Keleten át egészen Közép-Ázsiáig terjedő válságövben (*Krisenbogen*) jelentkezik. Az Európa szomszédságában jelentkező instabilitás a terrorhálózatok, bűnözői csempészhalózatok számára nyújthat menedéket és akadályozhatja a globális energia- és nyersanyagellátást, illetve a nemzetközi kereskedelmet, ezáltal Németország biztonsága szempontjából is kockázatot jelent. A klímaváltozás szintén felerősítheti a szomszédos régiók instabilitását.³¹ Mindezek mellett azonban a Fehér könyv megállapítja, hogy Németország biztonságpolitikájában a földrajz csökkenő relevanciával bír.³² A Fehér könyv nyomán 2017-ben kiadott válságkezelési irányelvek megemlítik, hogy az olyan válságok hatásai, mint a szíriai, jemeni, ukrajnai, iraki vagy mali, nem állnak meg Európa határainál, ezen Európa kapujában történő konfliktusok vezettek a 2015-2016-os menekültválsághoz is, amelyek az európai országok közül Németországot különösen érintette. Az irányelvek továbbá Afrikát Európa jövője szempontjából meghatározó szomszédos kontinensként jellemzik.³³ E földrajzilag behatárolható kihívások és kockázatok a vezető

²⁹ CSIKI VARGA Tamás – ETL Alex: A „müncheni konszenzus” és Németország stratégiai jövőképe; Stratégiai Védelmi Kutatóintézet Elemzések, 2019/19, pp. 6-7. <https://svkk.uni-nke.hu> (Letöltés ideje: 2020. 04. 14.)

³⁰ Weißbuch 2016 zur Sicherheitspolitik und zur Zukunft der Bundeswehr; pp. 22-23. <https://www.bmvg.de/resource/blob/13708/015be272f8c0098f1537a491676bfc31/weissbuch2016-barrierefrei-data.pdf> (Letöltés ideje: 2020. 04. 14.)

³¹ Uo. pp. 33-34., 39-40., 42.

³² Uo. p. 34.

³³ Krisen verhindern, Konflikte bewältigen, Frieden fördern. Leitlinien der Bundesregierung; pp. 11-12., 28. <https://www.auswaertiges-amt.de/blob/1213498/d98437ca3ba49c0ec6a461570f56211f/krisen-verhindern-data.pdf>; (Letöltés ideje: 2020. 04. 14.)

politikusok beszédjeiben is fellelhetők. Ursula von der Leyen egykori védelmi miniszter 2015-ben úgy fogalmazott, a válságövezet nem csak Afganisztántól az Eufrátesz és Tigris folyóig terjed, hanem Nyugat-Afrikáig, ezért Németország ki fogja terjeszteni jelenlétét Maliban is.³⁴ Frank-Walter Steinmeier korábbi külügyminiszter a 2014-es Müncheni Biztonságpolitikai Konferencián szintén említette a válságívet a Közel-Kelet, a Száhel-térség és a Guineai-öböl vonatkozásában, továbbá 2016-ban a Bundestag előtt elmondott beszédében a válságövet a Líbia és Irak közötti térségre vonatkoztatta.³⁵ Heiko Maas jelenlegi külügyminiszter a külpolitikai kihívások között említette az Európa körüli válságövet.³⁶

Fontos kiemelni, hogy a 2015-ös menekültválság a német kül- és biztonságpolitika fókuszába emelte Európa határainak és szomszédságának fontosságát. Angela Merkel kancellár 2015 októberében az Európai Parlamentben elmondott beszédében kiemelte, hogy „*Európa külső határainak védelme is csak akkor lesz sikeres, ha a szomszédságunkban teszünk valamit a számos válság kezeléséért, amelyek úgymond bejáratú ajtóink előtt történnek.*” Merkel nyilatkozataiból kiderül, hogy a menekültválság hatására Németország számára megnőtt Afrika jelentősége, ezt bizonyítja, hogy Merkel 2016 októberi látogatásaival az első német kancellár lett, aki Nigerbe és Maliba utazott. Kiemelendő, hogy a 2013-2017 közötti kormányzati ciklusban kéttucat afrikai miniszteri látogatás történt.³⁷ A német G20-as elnökség kulcstémája volt az afrikai kontinens, nem utolsó sorban pedig Berlin a 2019. januári berlini nemzetközi konferenciával kezdeményezte a líbiai konfliktus rendezését.³⁸ A német diplomácia tehát kiterjesztette „akciórádiuszát” az Európa szomszédságában elterülő válságövre, hangsúlyosan az afrikai kontinensre. A stratégiai dokumentumok és a politikusi nyilatkozatok tehát arra utalnak, hogy a geopolitikai szemlélet 2014 után ismételtén visszatért a német biztonságpolitikai diskurzusba, amelyben kulcsszerepe volt a 2010-es évek regionális válságainak, majd ennek hatására a 2014-es felülvizsgálati folyamatnak.

A válságívben jelentkező instabilitásra a német biztonságpolitika ismételtén a stabilitásexport eszköztárával felelt. A 2016-os Fehér könyv a stratégiai prioritások közé sorolja a konfliktusok és válságok megelőzését, a kiváltó okok kezelését és a

³⁴ Rede der Bundesministerin der Verteidigung, Dr. Ursula von der Leyen; <https://www.bundesregierung.de/breg-de/service/bulletin/rede-der-bundesministerin-der-verteidigung-dr-ursula-von-der-leyen--468604> (Letöltés ideje: 2020. 04. 14.)

³⁵ Rede von Außenminister Frank-Walter Steinmeier anlässlich der 50. Münchner Sicherheitskonferenz; <https://www.auswaertiges-amt.de/de/newsroom/140201-bm-muesiko/259554> (Letöltés ideje: 2020. 04. 14.);

Rede des Bundesministers des Auswärtigen, Dr. Frank-Walter Steinmeier; <https://www.bundesregierung.de/breg-de/service/bulletin/rede-des-bundesministers-des-auswaertigen-dr-frank-walter-steinmeier--782910> (Letöltés ideje: 2020. 04. 14.)

³⁶ Rede des Bundesministers des Auswärtigen, Heiko Maas. <https://www.bundesregierung.de/breg-de/service/bulletin/rede-des-bundesministers-des-auswaertigen-heiko-maas--1523644> (Letöltés ideje: 2020. 04. 14.)

³⁷ RINKE, Andreas: Deutschlands neue Nachbarn; <https://dgap.org/de/deutschlands-neue-nachbarn> (Letöltés ideje: 2020. 04. 14.)

³⁸ CSIKI VARGA Tamás: Ambíció és kockázat: a német külpolitika lehetőségei is korlátjai Líbia kapcsán; Stratégiai Védelmi Kutatóintézet Nézőpontok, 2020/1. p. 1. <https://svkk.uni-nke.hu> (Letöltés ideje: 2020. 04. 14.)

stabilitás elérését. Ennek egy fontos eszköze a szövetségi kormány által 2011-ben meghirdetett *Ertüchtigung* kezdeményezés, amely a válságövezetekben fekvő partnerállamok, illetve regionális szervezetek biztonsági erőinek kapacitás- és képességfejlesztését célzó befektetéseket takarja, így az országok és szervezetek képessé válnak saját biztonságukat garantálni külső katonai intervenció nélkül. A kezdeményezés három fő eleme a tanácsadás, kiképzés és felszerelés, amelyek egy átfogó, a biztonsági szektor reformját (SSR) és a kormányzás megerősítését magában foglaló szemléletbe ágyazódnak be, kiegészítve a NATO és az Európai Unió hasonló intézkedéseit.³⁹ A szövetségi kormány a 2016-2019 közötti évekre Irakot, Jordániát, Libanont, Tunéziát, Malit, Nigériát, Burkina Fasot, Gambiát, Szomáliát és Nigert nevezte meg az *Ertüchtigung* célországaként. A kormány 2016-ban 100 millió eurót különített el, majd 2017-től kezdve évenként 130 millióra emelte a kezdeményezésre fordított forrásokat.⁴⁰ Jelenleg a kezdeményezés keretében több mint 70 projekt van folyamatban.⁴¹ Az *Ertüchtigung* célországai, mint származási vagy tranzitországok kiemelkedő jelentőséggel bírnak a Németországot nagyban érintő tömeges migrációs válság szempontjából.⁴² Nem egy közülük pedig törékeny vagy bukott állam, mint Szomália, Nigéria, Niger vagy Mali, amelyeket súlyos ökológiai, társadalmi, gazdasági és politikai válságok sújtanak.

Fontos látni, hogy a kormány meghatározásában az *Ertüchtigung* nem egyszerűen fegyverexportot és kiképzést jelent, hanem egy átfogó válságkezelési koncepció része, amely a célországokban számos más intézkedéssel is kiegészül, mint a fejlesztési támogatások, a humanitárius segítségnyújtás, az igazságügyi reformok támogatása, a biztonsági szektor reformja (SSR) vagy az Európai Unió kiképző és kapacitásépítő misszióiban való részvétel. Mindezen intézkedések igen nagy részben a stabilitás kiterjesztését szolgálják, kiemelten a tömeges és ellenőrizetlen migráció okainak kezelése érdekében. Ez utóbbi célt a 2017-es válságkezelési irányelvek Németország érdekeként határozzák meg,⁴³ hasonlóan a fejlesztéspolitikai dokumentumokhoz.⁴⁴

³⁹ Weißbuch 2016 zur Sicherheitspolitik und zur Zukunft der Bundeswehr. pp. 50-52.

⁴⁰ Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Sevim DAĞDELEN – Heike HÄNSEL – Christine BUCHHOLZ, weiterer Abgeordneter und der Fraktion DIE LINKE. „Ertüchtigungsinitiativen“ der Bundesregierung. pp. 1-2. <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/19/096/1909612.pdf> (Letöltés ideje: 2020. 04. 15.)

⁴¹ Fragen und Antworten zu Ertüchtigung. <https://www.bmvg.de/de/themen/dossiers/engagement-in-afrika/das-engagement/ertuechtigung-in-afrika/faq-ertuechtigung> (Letöltés ideje: 2020. 04. 15.)

⁴² 2015-2017 között Gambia, Mali, Nigéria, Tunézia a nyugat- és közép-mediterrán migrációs útvonal fő származási országai között szerepeltek, Niger és Líbia pedig tranzitországok voltak. A keleti útvonalon a fő származási országok Szíria és Irak voltak. Lásd: The Mediterranean and migration: Postcards from a 'crisis'. https://www.ecfr.eu/specials/mapping_migration (Letöltés ideje: 2020. 04. 15.)

⁴³ Krisen verhindern, Konflikte bewältigen, Frieden fördern. p. 49.

⁴⁴ Afrika und Europa – Neue Partnerschaft für Entwicklung, Frieden und Zukunft; p. 14. http://www.bmz.de/de/mediathek/publikationen/reihen/infobroschueren_flyer/infobroschueren/Materialie310_Afrika_Marshallplan.pdf (Letöltés ideje: 2020. 08. 04.)
Entwicklungspolitik als Zukunfts- und Friedenspolitik. 15. Entwicklungspolitische Bericht der Bundesregierung; p. 48. https://www.bmz.de/de/mediathek/publikationen/reihen/infobroschueren_flyer/infobroschueren/Materialie319_Entwicklungspolitische_Bericht.pdf (Letöltés ideje: 2020. 08. 04.)

Az elmúlt években a német hivatalos fejlesztési támogatások elsődleges célországai közé szintén bekerültek a migráció szempontjából meghatározó országok, mint Szíria, Törökország, Irak, Marokkó és Jordánia. Szíriában és Törökországban a fejlesztési támogatások tekintélyes része a menekültek ellátását szolgálta, például az egészségügyi szolgáltatásokhoz és ivóvízhez való hozzáférés vagy az oktatás elősegítése érdekében. Ezen kívül a német fejlesztéspolitika számos kezdeményezése, mint például az afrikai „Marshall-terv” az afrikai országok támogatására irányul, szintén a migráció okainak kezelése céljából.⁴⁵ A stabilitásexportot szolgálják továbbá az olyan transzformációs partnerségek (*Transformationspartnerschaften*), amelyeket Németország kötött például Tunéziával, Irakkal vagy Libanonnal. A külügyminisztérium által koordinált partnerségek a demokrácia, a jogállamiság, a képzés, a gazdaság és a nemek közötti egyenrangúság támogatására irányulnak.⁴⁶

Az afrikai és közel-keleti válságöv országainak támogatása mellett nem feledkezhetünk meg Németországnak az ukrajnai válság kezelésében játszott szerepéről sem, ahol igen nagy mértékben a német diplomáciának volt köszönhető a közös uniós álláspont megteremtése az Oroszországgal szembeni szankciókról és egyben a minszki béketárgyalások előmozdítása, összességében tehát a válság eskalációjának megakadályozása. Az érme másik oldala azonban, hogy Merkel kancellár szavakban elutasította a befolyási övezetekről szóló orosz geopolitikai szemléletet. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az Oroszországgal szembeni német külpolitikában ne játszottak volna szerepet a geopolitikai megfontolások. A szakirodalom szerint a konfliktus kezelésében játszott aktív német szerepben egyéb tényezők mellett nagy jelentőséggel bírt a válság földrajzi közelsége.⁴⁷ 2014 után azonban felmerült több olyan geopolitikai kihívás, melyre Németország nem adott geopolitikai választ. A szíriai válság kezelésében Berlin komoly „ziccert” hagyott ki azzal, hogy 2019 őszén Annegret Kramp-Karrenbauer védelmi miniszter egy észak-szíriai biztonsági zóna létrehozásáról szóló terve előzetes kormányzati koordináció híján megbukott, annak ellenére, hogy Európát újabb migrációs válság fenyegette. Ugyanakkor Németország jelentős lépést tett azzal, hogy az Iszlám Állam elleni harcot támogatva kiképzőket és hadianyagokat szállított a kurdoknak, ráadásul önállóan, mindenfajta szövetségi kötelezettség nélkül.⁴⁸

⁴⁵ SPECK Gyula: Németország fejlesztéspolitikája, mint a biztonságpolitika eszköze; Stratégiai Védelmi Kutatóintézet Elemzések, 2019/26. pp. 9-12. <https://svkk.uni-nke.hu> (Letöltés ideje: 2020. 04. 15.)

⁴⁶ Krisen verhindern, Konflikte bewältigen, Frieden fördern. p.78.

⁴⁷ WRIGHT, Nicholas: The EU's Common Foreign and Security Policy in Germany and the UK. Co-operation, Co-optation and Competition; Palgrave Macmillan, 2018. p. 130.

⁴⁸ HETTYEY András: Különutas kezdeményezések: fordulat a német külpolitikában? Nemzet és Biztonság, 2015/1., pp. 57-58. http://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/nb_2015_1_07_hettyey.pdf (Letöltés ideje: 2020. 04. 17.)

Ezen kívül Berlin 2019 júliusában tartózkodott a Hormuzi-szorost ellenőrző nemzetközi haditengerészeti művelettől, ⁴⁹ annak ellenére, hogy e stratégiai főtópont a regionális stabilitás és a kőolajimport szempontjából is fontos Németország számára.⁵⁰

Mit állapíthatunk meg a 2014 utáni német biztonságpolitikáról Nils Hoffmann elemzési szempontjai alapján? Milyen hatással volt a nemzetközi környezet a német biztonságpolitikára, mennyire mondható tudatosnak, tervszerűnek a német geopolitikai cselekvés, illetve mennyire figyelhető meg a geopolitikai szemlélet a biztonságpolitikai diskurzusban?

Egyértelműen leszögezhetjük, hogy a 2014-es ukrán-orosz konfliktus és a 2015-ös menekültválság katalizátor-szerepet töltött be a német kül- és biztonságpolitika újraorientálásában. Különösen a menekültválság világított rá arra, hogy Németország nem hagyhatja figyelmen kívül az Európa szomszédságában jelentkező instabilitást, a tömeges migráció kiváltó okait, e tényezőket a német vezető politikusok nyilatkozatai és a stratégiai dokumentumok egyaránt biztonsági kihívásként azonosították.

A geopolitikai cselekvés tudatosságának, tervszerűségének vizsgálata már felemás eredményt mutat. A fejlesztési tevékenység, és különösen az Ertüchtigung projektek célországai olyan kulcsfontosságú országok, amelyek kibocsátó vagy tranzitországok a menekültválságban, valamint a szervezett bűnözés és a nemzetközi terrorizmus melegágyai, továbbá a jövőben is meghatározóak lesznek Európa biztonsága szempontjából. Míg az afganisztáni német katonai és fejlesztési részvétel inkább szövetségi politikai szempontokat követ, az aktív afrikai fejlesztési, békefenntartói és diplomáciai tevékenység már nem történhetett volna meg a menekültválság nélkül. A konkrét kulcsfontosságú országokat a német stratégiai dokumentumok és a politikusok is beazonosították. Az afrikai kontinens, mint Európa déli szomszédságának felértékelődése a német kül- és biztonságpolitikában tehát mindenképpen geopolitikai szemléletre vall. A geopolitikai cselekvésben azonban komoly hiányosság, hogy a menekültválság szempontjából talán leginkább meghatározó Szíriában kevésbé volt meghatározó a német diplomáciai vagy katonai kezdeményezés. Ennek magyarázata lehet, hogy az afrikai országokkal ellentétben Szíriában sokkal dominánsabbak a nagyhatalmak (Egyesült Államok, Oroszország) és Törökország érdekei, amelyekkel Németország önmagában nem kíván konfrontálódni. Ugyanez igaz Ukrajna esetében is, ahol Berlin célja a válság diplomáciai úton történő rendezése, vagyis a stabilitást inkább megőrizni, mint kiterjeszteni akarja. Németország tehát csak akkor hajlandó a geopolitikai cselekvésre, ha a térség (Afrika) és a fellépés módja (*Ertüchtigung*, fejlesztés, fegyverszállítás) nem jár jelentős kockázatokkal. Berlin továbbá szükség esetén hajlandó „helyettesítő”, támogató kapacitást is nyújtani szövetségeseinek,

⁴⁹ CSIKI VARGA: i. m. p. 3.

⁵⁰ Bár Németország elsődleges kőolajimportőrei Oroszország, Norvégia és az uniós tagállamok, az OPEC államok jelentősége csökkent, azonban az utóbbiak (különösen Szaúd-Arábia) továbbra is meghatározó befolyással bírnak a globális kőolajpiacon. (Lásd: Ölimporte und Rohölproduktion in Deutschland; <https://www.bmwi.de/Redaktion/DE/Artikel/Energie/mineraloel-oelimporte-und-rohoelproduktion-in-deutschland.html> (Letöltés ideje: 2020. 08. 05.)

ugyanakkor gyakran vonakodik az önálló katonai fellépésektől.⁵¹ Hozzátesszük, hogy Koszovóhoz hasonlóan a geopolitikai megfontolások megint csak nem kizárólagosak, a fejlesztési tevékenységben szintén szerepet játszanak a morális szempontok.

A 2014 utáni német biztonságpolitikai nyilatkozatokban és dokumentumokban – bár nem olyan nyíltan kimondva, mint a '90-es években – továbbra is megfigyelhető a stabilitás térségének és a perifériának a jelentősége, sőt e geopolitikai érvelés erősebben is jelenik meg, mint a 2000-es évek második felében. A stabilitás kiterjesztése pedig továbbra is hangsúlyos célja a német biztonságpolitikának. Ezért tehát a geopolitikai gondolkodás a globális biztonságfelfogás mellett még mindig vezérelv a jelenlegi német biztonságpolitikában.

Következtetés

Közkeletű vélekedés, hogy Németország történelmi béklyóiból fakadóan egy pacifista hatalom, amelynek döntéshozói nem rendelkeznek világos, hosszú távú külpolitikai stratégiával, döntéseiket pedig nemzetközi elvárások és az aktuális elképzelések alapján hozzák.⁵² Ennek a nézetnek azonban ellentmond következtetésünk, miszerint a 1990-es évek elejétől napjainkig mégis megfigyelhető egy kormányokon átívelő geopolitikai szemlélet és gyakorlat, amely a biztonságpolitikai dokumentumokban, nyilatkozatokban és kezdeményezésekben egyaránt megfigyelhető. A szemlélet szerint Németország és Európa a stabilitás térsége lett, amelynek megőrzése a német biztonságpolitika feladata, a stabilitás megőrzése érdekében pedig „rendet kell tartani” Európa szomszédságában. Az 1990-es évek óta a stabilitás térsége az euroatlanti integráció révén sikeresen kibővült Kelet-Közép-Európával, illetve Horvátország EU- és NATO-csatlakozása, valamint Észak-Macedónia és Montenegró NATO-csatlakozása révén már részben a Nyugat-Balkánnal is. Következésképpen a periféria már nem ezen régiókra vonatkozik, hanem elsősorban a Nyugat-Afrikától a Közel-Keletig terjedő válságövre. A stabilitás exportálása mindig is rugalmas eszköztárat foglalt magába, kezdve az euroatlanti integráció támogatásával a különböző fejlesztési és biztonsági támogatásokig, azonban funkcióját tekintve nem változott. Németország kül- és biztonságpolitikájának geopolitikai szemszögű vizsgálata tehát rámutat arra, hogy a kezdeményezések nemcsak valamilyen homályos morális érvelésből, vagy megfelelni akarásból történtek, hanem reálpolitikai megfontolásokból is.

Áttekintve az 1990 utáni német biztonságpolitikát, Hoffmannal egyetértünk abban, hogy a stabilitásexport soha nem volt világosan kidolgozott koncepció, hanem inkább egyfajta irányelv, amely vezérfonalként húzódik végig a szövetségi kormányok kül- és biztonságpolitikájában. Ebből kifolyólag a német biztonságpolitikában valójában nem azonosították olyan világosan az ország

⁵¹ Erre jó példa, hogy a líbiai intervenció idején, 2011 márciusában a Bundeswehr a francia és brit légierőktől átvállalta az AWACS megfigyelő repülőket Afganisztánban, ezzel tehermentesítve szövetségeseit. Lásd: Bundeswehr konzentriert sich auf Afghanistan. <https://www.dw.com/de/bundeswehr-konzentriert-sich-auf-afghanistan/a-14938267> (Letöltés ideje: 2020. 08. 05.)

⁵² HETTYEY (2015): i. m. pp. 46., 49.

biztonsága szempontjából releváns kulcsrégiókat, mint például az Egyesült Államokban, és az eszközök tárháza is túlságosan széleskörű. A legfőbb hiányosság mégis abban mutatkozik, hogy a német biztonságpolitika gyakran reaktívnak bizonyult, a stabilitástérség fokozatos kiterjesztése nem egyszer kényszer hatására, válságokra adott reakcióként történt. Németország a megfelelő geopolitikai lépéseket nem a válságok kialakulása előtt, hanem már időközben tette meg. Stratégiai kezdeményezőkézségben tehát továbbra is hiányt szenved a német biztonságpolitika.⁵³ E téren előrehaladást jelentene, ha az angolszász országokhoz hasonlóan Németországban a biztonsági tanulmányok nem csak a konfliktus- és békekutatásra fókuszálnának, hanem a geopolitikára is, ezáltal egy szilárd elméleti háttérrel biztosítva a biztonságpolitikai döntéshozók számára.⁵⁴

Felhasznált irodalom

- Antwort der Bundesregierung auf die Große Anfrage der Abgeordneten Angelika BEER – Winfried NACHTWEI – Christian STERZING und der Fraktion BÜNDNIS 90/DIE GRÜNEN. Neue Sicherheitspolitik der Bundesrepublik Deutschland (I). 02. 07. 96, <http://dipbt.bundestag.de/doc/btd/13/051/1305181.pdf> (Letöltés ideje: 2020. 04. 12.)
- Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Sevim DAĞDELEN – Heike HÄNSEL – Christine BUCHHOLZ, weiterer Abgeordneter und der Fraktion DIE LINKE. „Ertüchtigungsinitiativen“ der Bundesregierung. pp. 1-2. <http://dip21.bundestag.de/dip21/btd/19/096/1909612.pdf> (Letöltés ideje: 2020. 04. 15.)
- BRILL, Heinz: Geopolitika ma. In: GAZDAG Ferenc (Szerk.): Geopolitika és biztonság, Zrínyi kiadó, Budapest, 2006.
- Bundeswehr konzentriert sich auf Afghanistan. <https://www.dw.com/de/bundeswehr-konzentriert-sich-auf-afghanistan/a-14938267> (Letöltés ideje: 2020. 08. 05.)
- COHEN, Saul, Bernard: Geopolitics. The Geography of International Relations; Third Edition, Rowman & Littlefield, 2015.
- CSIKI VARGA Tamás – ETL Alex: A „müncheni konszenzus” és Németország stratégiai jövőképe; Stratégiai Védelmi Kutatóintézet Elemzések, 2019/19, <https://svkk.uni-nke.hu> (Letöltés ideje: 2020. 04. 14.)
- CSIKI VARGA Tamás: Ambíció és kockázat: a német külpolitika lehetőségei is korlátjai Líbia kapcsán; Stratégiai Védelmi Kutatóintézet Nézőpontok, 2020/1. <https://svkk.uni-nke.hu> (Letöltés ideje: 2020. 04. 14.)

⁵³ HOFFMANN: i. m. pp. 210-214.

⁵⁴ STEINICKE, Stefan: Die Neo-Geopolitik; <https://www.ipg-journal.de/rubriken/aussen-und-sicherheitspolitik/artikel/die-neo-geopolitik-4053/> (Letöltés ideje: 2020. 04. 17.)

- ECKERT, Dirk: Die Sicherheit Deutschlands wird auch am Hindukusch verteidigt; 13. Dezember 2002, <https://www.heise.de/tp/features/Die-Sicherheit-Deutschlands-wird-auch-am-Hindukusch-verteidigt-3427679.html> (Letöltés ideje: 2020. 04. 13.)
- Entwicklungspolitik als Zukunfts- und Friedenspolitik. 15. Entwicklungspolitische Bericht der Bundesregierung; https://www.bmz.de/de/mediathek/publikationen/reihen/infobroschueren_flyer/infobroschueren/Materialie319_Entwicklungspolitische_Bericht.pdf (Letöltés ideje: 2020. 08. 04.)
- Fragen und Antworten zu Ertüchtigung. <https://www.bmvg.de/de/themen/dossiers/engagement-in-afrika/das-engagement/ertuechtigung-in-afrika/faq-ertuechtigung> (Letöltés ideje: 2020. 04. 15.)
- HETTYEY András: Hegemonia helyett. Magyar-német kapcsolatok 1990-2002 között; L'Harmattan, 2019.
- HETTYEY András: Különutas kezdeményezések: fordulat a német külpolitikában? Nemzet és Biztonság, 2015/1., http://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/nb_2015_1_07_hettyey.pdf (Letöltés ideje: 2020. 04. 17.)
- HETTYEY András: Támogatás és halogató: a német külpolitika és Magyarország NATO-integrációja a Horn-kormány éveiben; Nemzet és Biztonság, 2016/1. http://real.mtak.hu/40265/1/real_40265.pdf (Letöltés ideje: 2020. 04. 15.)
- HOFFMANN, Nils: Renaissance der Geopolitik? Die deutsche Sicherheitspolitik nach dem Kalten Krieg. Springer VS, 2012.
- http://www.bmz.de/de/mediathek/publikationen/reihen/infobroschueren_flyer/infobroschueren/Materialie310_Afrika_Marshallplan.pdf (Letöltés ideje: 2020. 08. 04.)
- https://www.ecfr.eu/specials/mapping_migration (Letöltés ideje: 2020. 04. 15.)
- Krisen verhindern, Konflikte bewältigen, Frieden fördern. Leitlinien der Bundesregierung; <https://www.auswaertiges-amt.de/blob/1213498/d98437ca3ba49c0ec6a461570f56211f/krisen-verhindern-data.pdf>; (Letöltés ideje: 2020. 04. 14.)
- Ó TUATHAIL, Gearóid – AGNEW, John: Geopolitics and discourse. Practical geopolitical reasoning in American foreign policy. Political Geography, Vol 11, No. 2., March 1992, <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/096262989290048X> (Letöltés ideje: 2020. 06. 07.)
- Ölimporte und Rohölproduktion in Deutschland; <https://www.bmwi.de/Redaktion/DE/Artikel/Energie/mineraloel-oelimporte-und-rohoelproduktion-in-deutschland.html> (Letöltés ideje: 2020. 08. 05.)
- Rede der Bundesministerin der Verteidigung, Dr. Ursula von der Leyen; <https://www.bundesregierung.de/breg-de/service/bulletin/rede-der-bundesministerin-der-verteidigung-dr-ursula-von-der-leyen--468604> (Letöltés ideje: 2020. 04. 14.)

- Rede des Bundesministers des Auswärtigen, Dr. Frank-Walter Steinmeier; <https://www.bundesregierung.de/breg-de/service/bulletin/rede-des-bundesministers-des-auswaertigen-dr-frank-walter-steinmeier--782910> (Letöltés ideje: 2020. 04. 14.)
- Rede des Bundesministers des Auswärtigen, Heiko Maas. <https://www.bundesregierung.de/breg-de/service/bulletin/rede-des-bundesministers-des-auswaertigen-heiko-maas--1523644> (Letöltés ideje: 2020. 04. 14.)
- Rede von Außenminister Frank-Walter Steinmeier anlässlich der 50. Münchner Sicherheitskonferenz; <https://www.auswaertiges-amt.de/de/newsroom/140201-bm-muesiko/259554> (Letöltés ideje: 2020. 04. 14);
- RINKE, Andreas: Deutschlands neue Nachbarn; <https://dgap.org/de/deutschlands-neue-nachbarn> (Letöltés ideje: 2020. 04. 14.)
- SPECK Gyula: Németország fejlesztéspolitikája, mint a biztonságpolitika eszköze; Stratégiai Védelmi Kutatóintézet Elemzések, 2019/26. <https://svkk.uni-nke.hu> (Letöltés ideje: 2020. 04. 15.)
- STEINICKE, Stefan: Die Neo-Geopolitik; <https://www.ipg-journal.de/rubriken/aussen-und-sicherheitspolitik/artikel/die-neo-geopolitik-4053/> (Letöltés ideje: 2020. 04. 17.)
- Verteidigungspolitische Richtlinien. Nationale Interessen wahren – Internationale Verantwortung übernehmen – Sicherheit gemeinsam gestalten. 2011. Juli, <https://www.bmvg.de/resource/blob/13568/28163bcaed9f30b27f7e3756d812c280/g-03-download-die-verteidigungspolitische-richtlinien-2011-data.pdf> (Letöltés ideje: 2020. 04. 12.)
- Weißbuch 2006 zur Sicherheitspolitik und zur Zukunft der Bundeswehr; http://archives.livreblancdefenseetsecurite.gouv.fr/2008/IMG/pdf/weissbuch_2006.pdf (Letöltés ideje: 2020. 04. 12.);
- Weißbuch 2016 zur Sicherheitspolitik und zur Zukunft der Bundeswehr; <https://www.bmvg.de/resource/blob/13708/015be272f8c0098f1537a491676bfc31/weissbuch2016-barrierefrei-data.pdf> (Letöltés ideje: 2020. 04. 14.)
- WRIGHT, Nicholas: The EU's Common Foreign and Security Policy in Germany and the UK. Co-operation, Co-optation and Competition; Palgrave Macmillan, 2018.